

Designing a Model for Establishing Students' Religious Identity in the Second Year of Elementary School¹

Masumeh Moghimi Firuzabad²

Marzieh Hoseyni³

Doi:

10.30497/esi.2026.247384.1891

Abstract

This research was done with the aim of designing a model for Establishing the religious identity of students in the second cycle of primary school with qualitative approach and grounded theory method of the Strauss-Corbin type. The participants in this study included all principals, teachers and knowledgeable people from Qom and Markazi provinces who were active religious presences in primary schools. The sample members were selected using purposive and snowball sampling methods. The data collection tool was a semi-structured interview and theoretical saturation was achieved with 12 interviews. . The findings showed that the central category in creating students' religious identity is the components and instances of religious identity. Also, the causal conditions for creating religious identity included personality traits, human factors, aesthetic and artistic dimensions, motivation and correct explanation of religion. Contextual factors also included school, use of sacred spaces, appropriate time, geographical factors, internal factors, and resource allocation. The variables of coercion, facilitation, lack of planning, irresponsibility, media, human factors, incorrect educational policies, and lack of attention to individual characteristics and differences were determined as intervening conditions. Based on the findings, correct education, value production, educational strategies, educational instructors, and the right to choose are considered as strategies. The consequences were identified with the components of being on the path of innate education, increasing dynamism, increasing insight, moral obligations, readiness to realize a good life in all dimensions, promoting and deepening religious and Islamic culture, coping with crises, and internal coherence. Finally, suggestions based on the research findings were presented.

Keywords: Identity, Religion, Religious Identity, Elementary School, Family, Education.

1. This research is extracted from a master's thesis entitled "Designing a model for the formation of religious identity among students in the second grade of elementary school" at Farhangian University, Tehran, Iran.

2 .Associate Professor, Department of Educational Management, Farhangian University, Tehran, Iran (Corresponding author).
moghimi@cfu.ac.ir

3. M.A. Graduate in Elementary Education, Farhangian University, Tehran, Iran.
mhoseyni12@gmail.com

طراحی الگوی زمینه‌سازی هویت دینی دانش‌آموزان در دوره دوم ابتدایی^۱

معصومه مقیمی فیروزآباد^۲ تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۷
سیده مرضیه حسینی^۳

Doi: 10.30497/esi.2026.247384.1891

چکیده

این پژوهش با هدف طراحی الگوی زمینه‌سازی هویت دینی دانش‌آموزان در دوره دوم مقطع ابتدایی با رویکرد کیفی و روش داده‌بنیاد از نوع استراووس کوربین انجام شده است. مشارکت‌کنندگان این تحقیق شامل کلیه مدیران، معلمان و افراد آگاه استان‌های قم و مرکزی بودند که در مدارس ابتدایی حضور فعال دینی داشتند. اعضای نمونه با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند و گلوله برفی انتخاب شدند. ابزار جمع‌آوری اطلاعات مصاحبه نیمه‌ساختاریافته بود و با تعداد ۱۲ مصاحبه اشباع نظری حاصل شد. برای تحلیل داده‌ها از روش کدگذاری سه‌مرحله‌ای استراوس و کوربین استفاده شد. برای تعیین پایایی روش درصد پایایی بازآزمایی به کار گرفته شد. یافته‌ها نشان دادند مقوله مرکزی در ایجاد هویت دینی دانش‌آموزان، مؤلفه‌ها و مصادیق هویت دینی است. همچنین شرایط علی ایجاد هویت دینی شامل ویژگی‌های شخصیتی، عوامل انسانی، ابعاد زیباشناختی و هنری، انگیزه و تبیین صحیح دین شد. عوامل زمینه‌ای هم شامل مدرسه، استفاده از فضاهای مقدس، زمان مناسب، عوامل جغرافیایی، عوامل درونی و تخصیص منابع بود. متغیرهای اجبار، سهل‌گیری، بی‌برنامگی، بی‌مسئولیتی، رسانه‌ها، عوامل انسانی، سیاست‌های نادرست تربیتی، بی‌توجهی به ویژگی‌ها و تفاوت‌های فردی به‌عنوان شرایط مداخله‌گر تعیین شدند. براساس یافته‌ها، آموزش صحیح، تولید ارزش، راهکارهای تربیتی، مربیان تربیتی و حق انتخاب به‌عنوان راهبردها محسوب می‌شوند. پیامدها با مؤلفه‌های قرار گرفتن در مسیر تربیت فطری، افزایش پویایی، بصیرت‌افزایی، تعهدات اخلاقی، آمادگی برای تحقق حیات طیبه در همه ابعاد، ترویج و تعمیق فرهنگ دینی و اسلامی، مقابله در مواجهه با بحران‌ها و انسجام درونی شناسایی شدند. در نهایت پیشنهادهایی مبتنی بر یافته‌های پژوهش ارائه گردید.

واژگان کلیدی: هویت، دین، هویت دینی، دوره ابتدایی، خانواده، تربیت

۱. پژوهش حاضر برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان: «طراحی الگوی شکل‌گیری هویت دینی دانش‌آموزان در دوره دوم مقطع ابتدایی» در دانشگاه فرهنگیان تهران است.

۲. دانشیار گروه مدیریت آموزشی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
moghimim@cfu.ac.ir

۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد آموزش ابتدایی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.
mhoseyni12@gmail.com

بیان مسئله

هویت در فرهنگ لغت دهخدا عبارت است از تشخیص، و همین معنا میان حکیمان و متکلمان مشهور است. در فرهنگ فارسی معین، واژه هویت بدین شکل تعریف شده است: «آنچه موجب شناسایی شخص باشد. یعنی آنچه باعث تمایز یک فرد از دیگری باشد». ملاصدرا که همه موجودات را ممکن الوجود و نسبی می داند، هویت را «هویت ساریه» و به معنای فیض رسان به دایره ممکنات دانسته است (ظروفی، و صادقی نایینی، ۱۴۰۲). در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش هویت چنین معنا شده است: «در واقع هویت برآیند مجموعه‌ای از بینش‌ها، باورها، گرایش‌ها، اعمال و صفات آدمی است. از این رو، نه فقط امری ثابت و از پیش تعیین شده نیست، بلکه حاصل تلاش و توفیق شخص و تا حدودی متأثر از شرایط اجتماعی است. انسان موجودی است که می‌تواند با تکیه بر فطرت و استعدادهای طبیعی خود و با استفاده از نیروی عقل و اختیار و اراده خویش، به معرفت دست یابد. معرفت ایجاد شده می‌تواند زمینه میل و گرایش را در او فراهم سازد. بینش و گرایش درونی، زمینه باور و تکوین اراده (تصمیم معطوف به عمل) را در وی فراهم می‌آورد و با عمل و تکرار آن، به تدریج هویت شکل می‌گیرد. همین امور نیز در هرگونه تحول هویت، پس از تکوین اولیه آن نقش آفرین است» (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰، ص. ۱۲). در یک دسته‌بندی، سه رویکرد به هویت وجود دارد: رویکرد پیش‌مدرن، رویکرد مدرن و رویکرد پست‌مدرن. در رویکرد پیش‌مدرن، هویت چون جوهری ثابت نگریسته می‌شود. هویت امری ثابت و ایستاست که هستی انسان را معنا می‌دهد و در همه انسان‌ها وجود دارد. هیچ عامل اجتماعی، فرهنگی و غیره در آن تأثیری نخواهد داشت. در رویکرد مدرن، هویت در رابطه با اطرافیان فرد شکل می‌گیرد. در این رویکرد، هویت، پدیده‌ای اجتماعی و ساخته و پرداخته شرایط انسان‌هاست. در رویکرد پست‌مدرنیسم، بر هویت غیرذاتی، تاریخی و سیال انسان و پراکندگی و تجزیه فرد تأکید می‌شود. هر فرد مجموعه‌ای از تعارض‌ها و اجزای گوناگون است. برای ایجاد هویت هرچیز، چیزهای دیگر باید غیر و بیگانه شوند (عباسی قادی، ۱۳۸۵؛ به نقل از کریمی منجر موئی، ۱۳۹۴).

امروزه تمام جوانب مسئله هویت از سوی متفکران و نظریه‌پردازان اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است. هویت دینی یکی از ابعاد مهم هویت اجتماعی است که سطحی از دین‌داری

را دربرمی‌گیرد که با ما جمعی یا همان اجتماع دینی مقارن است. در واقع هویت دینی نشان‌دهنده احساس تعلق، تعهد به دین و جامعه دینی است (پاکوفته، نصری، نصراللهی، و فرخی، ۱۴۰۰). در تعریفی دیگر، هویت دینی به معنای احساس تعهد به دین، تعلق به جامعه دینی و تعلق به امتی که به آن دین پایبندند، تعریف می‌شود و به عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل ایجاد تحکیم و انسجام اجتماعی به‌شمار می‌رود (ماهرزاده، ۱۳۹۲، ص. ۷۱). البته نکته قابل تأمل اینجاست که باید «هویت دینی» را از «دین‌داری» تفکیک کرد. در بحث از دین‌داری، موضوع عبارت است از «دین» از منظر بازتابی که در رفتار و اعتقاد دین‌داران دارد، اما در بحث از هویت دینی، موضوع عبارت است از کنش کنشگران اجتماعی در مواجهه با دین. در مطالعه دین‌داری، دین مبدأ اصلی مطالعه است. در واقع موضوع مطالعه در اصل، دین است، اما از آن نظر که در عمل و عقیده دین‌داران ظاهر شده است. درحالی‌که در مطالعه هویت دینی، مبدأ، شخص دین‌دار است و موضوع اصلی، شخص دین‌دار یا «کنشگر اجتماعی» است، از آن حیث که با دین رابطه برقرار می‌کند. در مطالعه دین‌داری، چهره‌های مختلفی که دین در عمل و ذهنیت دین‌داران به خود می‌گیرد، مطالعه می‌شود، اما در بررسی هویت دینی، انواع کنش‌ها و واکنش‌هایی که کنشگران مختلف اجتماعی هنگام مواجهه با دین و برقراری رابطه با آن از خود بروز می‌دهند، توجه و بررسی می‌شود (عاملی، ۱۳۸۳).

گسترش ارتباطات جهانی و جهانی شدن، موجب ایجاد تغییرات فرهنگی بسیاری در جوامع مختلف شده است. از آنجاکه دسترسی به اینترنت و به‌دنبال آن گسترش ارتباطات، پدیده‌ای روبه‌زیاد و اجتناب‌ناپذیر است، همواره افراد بیشتری در زمره استفاده‌کنندگان آن قرار می‌گیرند. این شرایط همراه با توسعه و رشد تکنولوژی‌های مختلف، رویارویی مداوم فرهنگی و... سبب شده است که مسئله هویت در ابعاد مختلف، از جمله دینی و ملی به‌عنوان موضوعی که در بررسی‌های اجتماعی مرکزیت دارد، مورد توجه قرار گیرد. در دنیای امروز باتوجه‌به فراوانی منابع الفاکنده ارزش‌ها از یک سو و ازسوی دیگر ارائه تصاویر گوناگون از فرهنگ و سنت‌های گذشته و رویارویی با اندیشه‌ها و تفکرات خارج از جامعه خودی، کودکان و نوجوانان ممکن است خارج از خط‌مشی دین حرکت کنند و الگوی مشخصی برای پیروی از آن نداشته باشند و دچار چندگانگی هویت شوند. باتوجه‌به اینکه در سال‌های اخیر رسانه‌های بیگانه تلاش گسترده‌ای برای تغییر هویت دینی کودکان و نوجوانان آغاز

کرده‌اند، ضرورت اتخاذ راهکارهایی برای مصونیت‌بخشی کودکان و نوجوانان کاملاً احساس می‌شود (حسینی، ۱۳۹۶). در سنین کودکی و نوجوانی، شخصیت فرد شکل می‌گیرد و طی فرایند اجتماعی شدن و فرهنگ‌سازی اصول جامعه خود را درونی می‌کند و براساس آنها رفتار و اندیشه‌های خود را می‌سازد. حال اگر در این سنین، در روند درونی کردن ارزش‌ها و هنجارهای دینی خللی ایجاد شود و آنان نتوانند پایه و اساس محکمی برای رفتار و اندیشه‌های دینی خود پیدا کنند، دچار نوعی حیرانی و سرگشتگی در مواجهه با مسائل و پدیده‌های دینی خواهند شد. پایه و اساس این اندیشه‌ها در ابتدا از دوران طفولیت شکل می‌گیرد و در مواقع بحران افراد باید از تجربیات و آموزه‌های خود استفاده‌کنند تا بتواند با موفقیت در موقعیت‌های بحرانی حرکت کنند. همچنین رشد روحی، برون‌گرایی، مقبولیت، وظیفه‌شناسی، روان‌رنجوری و سبک پردازش اطلاعات خردگرایانه قادر به پیش‌بینی بحران هویت دانشجویان است (فتحی، ۱۳۹۹). نکته قابل توجه اینجاست که همگی این عامل‌های پیش‌بین ریشه در دوران کودکی دارد.

باتوجه به تغییرات در سطوح ملی و بین‌المللی، شاخص‌های هویت ایرانی نیز دچار چالش عمیقی شده‌است. از میان آحاد ملت ایران، قشر دانش‌آموزان، که درصد زیادی از جمعیت کشور را تشکیل می‌دهند، بیشترین تأثیر را از این تحولات پذیرا شده و به‌گونه‌ای دچار چالش‌های هویتی و گسیختگی در هویت یابی گشته‌اند. یکی از جنبه‌های مهم هویت، که دچار گسیختگی و دگرگونی عمیق می‌شود، هویت دینی است. به همین سبب، مسئله هویت دینی از مسائلی است که باید به‌صورت ویژه در گروه سنی حساس دانش‌آموزان به‌خصوص در سنین ابتدایی مورد توجه ویژه قرار گیرد. پژوهش‌های انجام‌شده مرتبط با موضوع به این شرح‌اند: نجفی (۱۴۰۳) در پژوهشی نشان داد که برنامه درسی هویت‌بخش در منظومه فکری مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) دارای نشانه‌هایی چون پرسشگری، تفکر، تعلق‌زدایی از غیر، قدم گذاشتن و حرکت در مسیر، مراقبت‌کننده از نفس و تعالی وجودی طی لقاءالهی است. حلقه اتصال این برنامه درسی فطرت‌مندی بوده و خداوند حکیم استعداد رسیدن به پاسخ‌های مربوط به گذشته (مبدأ)، حال (مسیر) و مقصد (آینده) را به‌طور فطری در وجود انسان قرار داده است. براین اساس، یادگیرنده به‌اندازه‌ای که سرمایه‌ها و استعدادهای فطری خود را تحقق بخشد، مستعد لقاءالهی خواهد بود. توسلی (۱۴۰۳) در پژوهشی به این نتیجه رسیده است

که افراد دارای هویت دینی از اعتیاد به فضای مجازی، انزوای اجتماعی و اضطراب کمتری برخوردارند و به میزان بیشتری دارای تنظیم شناختی هیجان‌اند. حیدری (۱۴۰۳) در پژوهشی نشان داد که تفکر انتقادی به واسطه هوش معنوی با هویت دینی و هویت اخلاقی رابطه غیرمستقیم دارد و می‌تواند به‌خوبی نقش واسطه‌ای خود را در این رابطه ایفا نماید. با افزایش ظرفیت هوش معنوی می‌توان به‌شکل‌گیری موفق هویت دینی و اخلاقی کمک شایانی کرد. اسمعیل‌زاده آرائی (۱۴۰۱) در پژوهشی نتیجه می‌گیرد که مراحل تربیت اخلاقی مؤثر در شکل‌گیری هویت دینی، که شامل شناخت، شکوفایی میل و انگیزه و درنهایت اراده انجام عمل است و با مؤلفه‌های هویت دینی، که شامل مؤلفه‌های شناختی، عاطفی، فرهنگی و اجتماعی و آسیب‌پذیری هویت دینی است، مرتبط‌اند. داوریان (۱۴۰۱) در پژوهشی شاخصه‌های تربیت عقلانی و تأثیر آن را بر شکل‌گیری هویت دینی از منظر آیات و روایات بررسی کرده و به این جمع‌بندی رسیده است که شاخصه‌های تربیت عقلانی عبارت‌اند از: تفکر عاقلانه یا تفکر رحمانی، کنترل احساسات و عواطف، تعقل آزاد یا استقلال اندیشه، تعبد و بندگی، آرامش و سلامت روان، بهره‌مندی از آزادی. از آن سو برخی از نشانه‌های هویت دینی عبارت‌اند از: پایبندی نظری و عملی به آموزه‌ها و بایدها و نبایدهای مذهب، اجرای مراسم و شعایر، کنشگری مذهبی، توجه به باورهای ویژه در درون خانواده، احساس معنادار و هدف‌دار بودن زندگی، احساس معنا بخشی در دین و شرکت داوطلبانه در خدمات. محقق این ارتباط را تبیین نموده است. صمدی (۱۴۰۱) به بررسی علل آسیب‌پذیری نظام آموزشی در پرورش هویت دینی دانش‌آموزان دختر متوسطه دوم شهر تهران پرداخته و به این نتیجه رسیده است که عوامل زمینه‌ای آسیب‌پذیری پرورش هویت دینی عبارت‌اند از: کم‌توجهی به مقتضیات رشدی نوجوان، کم‌توجهی به ضعف خانواده‌ها در امر تربیت دینی فرزندان، نگاه انحصاری و ایدئولوژیک نظام سیاسی به پدیده دین؛ در بخش عوامل مداخله‌گر، مدرنیسم، عملکرد ضعیف نهادهای دینی، رسانه و گروه دوستان. براین‌اساس، لازمه مواجهه با عوامل آسیب‌پذیر پرورش هویت دینی دانش‌آموزان در نظام آموزش رسمی و عمومی، بازاندیشی در نقش عوامل سه‌گانه مؤثر در پرورش هویت دینی است. محمودی (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «بررسی جایگاه هویت دینی و انقلابی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش» با روش پژوهش توصیفی و از نوع تحلیل محتوا به این نتیجه رسیده که

در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش توجه متعادل و متوازن به مؤلفه‌های هویت دینی و انقلابی نشده است. راشدی و همکاران (۱۳۹۹) به بررسی دیدگاه متخصصان در خصوص عوامل مؤثر بر شکل‌گیری هویت ایرانی- اسلامی جوانان براساس تجربه زیسته آنان پرداخته‌اند. روش پژوهش، پدیدارشناسی توصیفی است. یازده نفر از متخصصان به روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شده و به‌منظور گردآوری داده‌ها، مصاحبه نیمه‌ساختاریافته تا رسیدن به اشباع نظری به عمل آمده است. یافته‌های پژوهش بیانگر مفاهیم و مقوله‌های متعددی‌اند: از جمله عوامل فردی (تکالیف رشدی و خودباوری)، عوامل خانوادگی (کارکرد رشد محور خانواده، ویژگی‌های خانواده کارآمد و ناکارآمدی روابط در خانواده)، عوامل فرهنگی (فرصت‌ها و تهدیدهای نظام آموزشی و عوامل تسهیل‌کننده فرهنگی)، عوامل اجتماعی (احترام به خرده‌فرهنگ‌ها و الگوهای هویت‌ساز) و عوامل سیاسی اقتصادی (ضعف اعتماد سیاسی و حمایت‌های کلان‌سیستم). باکو و اناندا^۱ (۲۰۲۳) بحران هویت دینی در نسل جوان را بررسی کرده‌اند که در این پژوهش با یک توصیف و تحلیل عمیق یک موقعیت واقعی به شرح و تبیین آن می‌پردازند. نتایجی که به‌دست آورده‌اند، عبارت‌اند از: ۱. نوجوانان دچار بحران هویت می‌شوند، زیرا در کنترل هیجان‌ها مشکل دارند، با برقراری ارتباط با همسالان خود و ظاهر خود مشکل دارند. همچنین برای دستیابی به هدف خود برنامه مناسبی ندارند. ۲. بازی‌های آنلاین موجب ناتوانی در تصمیم‌گیری مهم درمورد خود، کاهش علاقه به یادگیری، به تعویق انداختن کار و معاشرت نکردن می‌شود؛ زیرا نوجوانان زمان بیشتر خود را صرف بازی‌های آنلاین می‌کنند. توییکی^۲ و همکاران (۲۰۱۹) رابطه متقابل بین هوش شناختی، توانایی هوش هیجانی و دین‌داری را بررسی کرده و به این نتیجه رسیده‌اند که هوش شناختی، هوش هیجانی و همدلی پیش‌بینی‌کننده‌های خوبی از دین‌داری‌اند. دریگاس و میتسی^۳ (۲۰۱۸) هوش معنوی فراگاهی و فراشناخت را بررسی کرده و در پژوهش خود به این نتیجه رسیده‌اند که بین هوش معنوی فراشناخت و آگاهی رابطه معناداری وجود دارد و تأثیر فراشناخت روی هوش معنوی بر انتخاب سبک‌زندگی و سبک هویتی افراد هم مؤثر است.

-
1. Anggreni Bako, Azwar Ananda
 2. Towicki
 3. Drigas, A. S. Karyotaki, M. & Skianis, C

در مجموع، مرور پیشینه پژوهش نشان می‌دهد تحقیقات صورت گرفته پیرامون سنجش روابط متغیرهای مختلف با هویت دینی، شناسایی مؤلفه‌ها و عوامل تأثیرگذار بر آن و آسیب‌شناسی این حوزه است و در جامعه آماری دانشجویان و دانش‌آموزان دوره متوسطه و با روش‌های کمی و کیفی نظیر تحلیل مضمون و تحلیل محتوا صورت گرفته است. تاکنون، پژوهشی درخصوص ارائه الگوی شکل‌گیری هویت دینی در دوره ابتدایی صورت نپذیرفته است. نظر به اهمیت دوره ابتدایی در شکل‌گیری شخصیت و خلأ پژوهشی مربوط به این رده سنی و شکل‌گیری هویت دینی به‌عنوان یکی از عوامل مهم انسجام اجتماعی، ضرورت دارد در این خصوص تحقیقات بیشتری انجام شود. بنابراین مسئله هویت، به‌ویژه هویت دینی و نداشتن الگویی منسجم پیرامون شکل‌گیری آن، اساسی‌ترین مسئله پژوهش حاضر است. لذا هدف این پژوهش ارائه الگویی به‌منظور شکل‌گیری هویت دینی در دوره حساس ابتدایی براساس مدل نظام‌مند نظریه داده‌بنیاد است و به دنبال پاسخ به این سؤال اساسی است: برای ایجاد هویت دینی در دانش‌آموزان مقطع ابتدایی چه الگویی می‌توان ارائه نمود؟

روش پژوهش

این پژوهش با استفاده از رویکرد کیفی و نظریه زمینه‌ای استراوس و کوربین صورت گرفته است. جامعه مطالعاتی این تحقیق شامل تمام مدیران و افراد آگاهی بود که در مدارس ابتدایی استان قم و مرکزی حضور فعال در زمینه دینی داشتند. افراد نمونه با استفاده از نمونه‌گیری هدفمند و روش گلوله‌برفی^۱ انتخاب شدند. با انجام پانزده مصاحبه، اطلاعات گردآوری شده به اشباع نظری رسید. معیار ورود به پژوهش مواردی چون زمان در دسترس بودن مصاحبه‌شوندگان و میزان علاقه‌مندی آنها برای همکاری بوده و از نتایج دوازده مورد از مصاحبه‌ها استفاده شده است و بقیه به‌علت داشتن محتوای پایین یا تکرار زیاد حذف شده‌اند. در فرایند جمع‌آوری داده‌ها برای تولید نظریه، تحلیل‌گر به‌طور هم‌زمان داده‌ها را جمع‌آوری، کدگذاری و تحلیل می‌کند و تصمیم می‌گیرد برای بهبود نظریه خود تا هنگام ظهور آن در آینده چه داده‌هایی را جمع‌آوری و در کجا آنها را پیدا کند.

در این پژوهش، برای جمع‌آوری داده‌ها از مصاحبه نیمه‌ساختاریافته استفاده شد. سؤالات

مصاحبه در هشت سؤال تدوین گردید و مصاحبه‌ها به دو صورت آنلاین در شبکه‌های اجتماعی و حضوری در ساعت کاری افراد انجام شد. به منظور اعتباریابی داده‌ها از روش بازآزمون و چارچوب پیشنهادی گوبا و لینکلن شامل چهار معیار قابلیت اعتماد، انتقال‌پذیری، وابستگی و تأییدپذیری استفاده گردید. قابلیت اعتماد به میزان واقعی بودن و صحت داده‌ها اشاره دارد و در این پژوهش از بازبینی مشارکت‌کنندگان و ضبط و پیاده‌سازی کامل مصاحبه‌ها استفاده شده است. به منظور تقویت انتقال‌پذیری، پژوهشگر با توصیف دقیق زمینه پژوهش این امکان را محقق ساخت. برای رعایت تأییدپذیری از روش بازآزمون استفاده گردید و با هدف پایداری و ثبات داده‌ها تمام مراحل با معیار وابستگی مستندسازی شد.

جدول ۱. محاسبه پایایی بازآزمون

ردیف	عنوان مصاحبه	تعداد کل کدها	تعداد توافق	تعداد عدم توافقات	پایایی بازآزمون
۱	M1	۹۸	۳۹	۲۲	٪۷۹
۲	M3	۸۹	۳۸	۱۶	٪۸۵
۳	M12	۷۷	۳۲	۱۹	٪۸۳
	کل	۲۶۴	۱۱۲	۵۷	٪۸۲

یافته‌های جدول ۱ نشان می‌دهد که مجموعه کدها در دو فاصله زمانی ده‌روزه برابر ۲۶۴، تعداد کل توافقات انجام‌گرفته بین سه محاسبه برابر ۱۱۲ و تعداد کل عدم توافقات بالغ بر ۵۷ است. بنابراین یافته‌های مربوط به پایایی بازآزمون نشان می‌دهد نتیجه باتوجه به فرمول ذکر شده برابر ۸۲ درصد است که کل مقیاس و عوامل آن از ضریب بازآزمایی مطلوبی برخوردارند.

برای حفظ اخلاق پژوهش، از درج نام افراد خودداری شده و به هریک از آنها یک عدد به‌عنوان کد اختصاص یافته است. در جدول ۲، مشخصات مصاحبه‌شوندگان ارائه شده است.

جدول ۲. مشخصات مشارکت کنندگان

میزان تحصیلات	سابقه	سمت	جنسیت	
			آقا	خانم
کارشناسی ارشد	۷ سال	مدیر مدرسه		*
کارشناسی ارشد	۳۰ سال	مدیر مدرسه		*
کارشناسی ارشد	۲۹ سال	مدیر مدرسه		*
کارشناسی	۲۰ سال	مدیر مدرسه	*	
کارشناسی	۲۹ سال	مدیر مدرسه	*	
کارشناسی	۲۰ سال	مدیر مدرسه		*
کارشناسی	۲۹ سال	مبلغ دینی	*	
کارشناسی ارشد	۸ سال	مبلغ دینی		*
کارشناسی ارشد	۷ سال	آموزگار ابتدایی		*
کارشناسی	۱۶ سال	آموزگار ابتدایی		*
دکتری	۹ سال	مبلغ دینی و استاد دانشگاه		*
دکتری	۱۶ سال	عضو هیئت علمی دانشگاه		*

یافته‌های پژوهش

در پاسخ به سؤال اول پژوهش: عناصر و مؤلفه‌های هویت دینی چیست؟ ابتدا مؤلفه‌ها و مصادیق هویت دینی بررسی شد که شامل کدهای محوری اعتقادی، رفتاری، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی شد. مؤلفه‌های اصلی هویت دینی به‌عنوان مقوله اصلی در نظر گرفته شده‌اند. مؤلفه اعتقادی به‌عنوان بارزترین مؤلفه هویت دینی شناخته شد: «کسی که هویت دینی دارد به خدای بی‌همتا اعتقاد دارد و به رکن اساسی توحید باورمند است». همچنین ایمان به معاد: «دانش‌آموزی که هویت دینی را کسب کرده است می‌داند که این دنیا بعد کوچک‌تری از دنیای بزرگ‌تری است و حتماً دنیایی دیگر وجود دارد تا انسان تجسم اعمال خود را به‌صورت کامل ببیند. چون این دنیا به‌تنهایی پاسخ‌گوی اعمال و رفتار انسان‌ها نیست». طبق دیدگاه شرکت‌کنندگان با کدهای مستند در جدول ۳ اهمیت به مناسبت‌های مذهبی و پایبندی به ارزش‌ها و هنجارهای دینی از دیگر عناصر هویت دینی است. توجه به

ذکر و دعا طبق نظر مشارکت‌کنندگان مربوطه چنین اشاره شده است: «دانش‌آموز دارای هویت دینی همواره دعا کردن را دوست دارد و در تنگناهای زندگی خدا را صدا می‌زند». طبق نظر مصاحبه‌شوندگان مربوطه: «کسی که به هویت دینی دست پیدا کرده، به دین علاقه‌مند است و با افتخار خود را دین‌دار می‌خواند» که مؤلفه فرهنگی را در برمی‌گیرد.

جدول ۳. شناسایی مؤلفه‌های هویت دینی براساس فرایند کدگذاری باز، محوری و منتخب

کد انتخابی	کد محوری	کد باز	کدهای استخراج‌شده
مؤلفه‌های هویت دینی	اعتقادی	ایمان به وجود خداوند و نقش او در زندگی ایمان به معاد ایمان به پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) ایمان به قرآن کریم	{ ۱ م، ۸ م، ۳ م، ۴ م، ۵ م } { ۱ م، ۸ م } { ۴ م، ۹ م، ۱۲ م } { ۷ م، ۹ م، ۱۱ م }
	رفتاری	انجام عبادات و فرائض (دختران بعد از بلوغ) التزام عملی به احکام شرعی توجه به مستحبات و انجام آنها شرکت در مراسم مذهبی الگو گرفتن از شخصیت‌های دینی (پیامبر (ص)، ائمه (ع) و شهدا و...) اهمیت و پایبندی به مناسبت‌های مذهبی پایبندی به ارزش‌ها و هنجارهای دینی پرهیز از اخلاق ناپسند و التزام به اخلاق پسندیده رعایت حقوق دیگران	{ ۳ م، ۹ م، ۷ م } { ۶ م، ۱ م، ۹ م } { ۲ م، ۴ م، ۱۰ م، ۱۲ م } { ۷ م، ۹ م، ۱۲ م } { ۱ م، ۹ م، ۱۰ م، ۴ م } { ۱ م، ۲ م } { ۴ م، ۷ م، ۱۲ م } { ۵ م، ۹ م، ۸ م، ۱۲ م } { ۳ م، ۱۲ م، ۱۰ م }
	فرهنگی	احساس تعلق خاطر به دین دوست داشتن نمادهای اسلامی (معماری، شهرسازی اسلامی، هنر قدسی و...) حساسیت در برابر تهاجم فرهنگی و خداشه‌دار شدن ساحت ارزش‌های دینی علاقه‌مندی به سفرهای زیارتی	{ ۴ م، ۷ م، ۱۲ م } { ۵ م، ۸ م، ۱۲ م } { ۶ م، ۵ م، ۹ م } { ۳ م، ۱۲ م، ۱۰ م } { ۷ م، ۹ م، ۱۱ م }

کد انتخابی	کد محوری	کد باز	کدهای استخراج شده		
	$\left\{ \begin{array}{l} ۳ \\ ۱ \end{array} \right\}$	دفاع از مظلومان و پرهیز از بی تفاوتی در برابر ظالم و ظلم پذیری دوست داشتن عدالت تأسی به رهبری دینی	$\{ ۴ م، ۷ م، ۱۲ م \}$ $\{ ۶ م، ۵ م، ۹ م \}$ $\{ ۱۰ م، ۳ م، ۱۲ \}$ $\{ ۳ م، ۹ م، ۱۱ م، ۱ م، ۴ م، ۲ م \}$		
			$\left\{ \begin{array}{l} ۱۰ \\ ۱ \\ ۳ \\ ۱ \end{array} \right\}$	همگنی اجتماعی شکل گیری هویت جمعی همبستگی و انسجام درون گروهی تمایز برون گروهی	$\{ ۱ م، ۳ م، ۴ م، ۵ م \}$ $\{ ۸ م، ۱ م، ۱۱ م، ۱۲ م \}$ $\{ ۳ م، ۱۰ م، ۱۲ م، ۵ م، ۱۱ م \}$ $\{ ۱ م، ۸ م، ۷ م، ۳ م، ۹ م \}$
					$\left\{ \begin{array}{l} ۱۰ \\ ۱ \\ ۳ \\ ۱ \end{array} \right\}$

در پاسخ به سؤال دوم پژوهش: چه عواملی در دستیابی به هویت دینی دانش آموزان در مقطع دوره دوم ابتدایی نقش دارد؟ به سه دسته شرایط علی، زمینه‌ای و مداخله‌گر در جداول ۴ و ۵ و ۶ پرداخته شده است. شرایط علی رویدادهایی اند که موقعیت‌ها و مسائل مرتبط با یک پدیده را خلق می‌کنند و تشریح می‌کنند که چرا و چگونه، افراد و گروه‌ها به روش‌های خاصی پاسخ می‌دهند (استراوس، و کوربین، ۱۹۹۸). کدهای محوری شامل: ویژگی‌های شخصیتی، عوامل انسانی، ابعاد زیباشناختی و هنری، انگیزه و تبیین صحیح دین است. براساس تجزیه و تحلیل نظر مصاحبه‌شوندگان، خانواده و آموزه‌های آن اولین و مهم‌ترین عامل تأثیرگذار بر هویت دینی شخص است. هویت دینی در خانواده‌ها، سدی در برابر آسیب‌های اجتماعی است: «خانواده‌ها با رعایت آموزه‌های اسلامی، می‌توانند فرزندان‌شان را از انواع انحراف‌ها دور کنند». هویت خانواده در فرهنگ دینی، براساس عشق و ایمان، برآوردن قانون‌مندان نیازهای انسان، حق‌باوری، لطف‌پروری و شایسته‌محوری است و تمایلات فردی در آن، جای خود را به تمکین در برابر قانون الهی می‌دهد. یکی دیگر از علل تأثیرگذار بر هویت دینی، معرفی ابعاد زیباشناسانه سبک‌زندگی دینی برای دانش‌آموزان است. طبق نظر یکی از مصاحبه‌شوندگان: «نمایاندن زیبایی‌های سبک‌زندگی دینی به دانش‌آموزان و استفاده از رسانه‌های جذاب مثل انیمیشن و... می‌تواند عاملی برای ایجاد هویت دینی باشد».

عامل دیگر از ابعاد شخصیتی، روحیه جست‌وجوگری است. طبق نظرات: «فردی که روحیه جست‌وجوگری دارد، از نظر شخصیتی دارای هویتی استوار و مستقل است و به‌خاطر فشار گروه و شرایط بیرونی متزلزل نمی‌شود، چنانچه افراد زیادی در جوامع غربی، بدون اینکه در جوامع اسلامی رشد کرده باشند با ویژگی‌های ذکرشده توانستند راه صحیح زندگی را یافته و مسلمان شوند». مشارکت‌کننده ۲: «فرد ابتدا احساس خلأ می‌کند، بعد با این احساس نیاز و روحیه جست‌وجوگری، پاسخ را می‌یابد و در نهایت به هویت دینی می‌رسد». دیگر کد باز مرتبط به ویژگی شخصیتی روحیه حقیقت‌طلبی است که منظور مصاحبه‌شونده ۳ این بوده است که فرد به دنبال کشف حقیقت و روحیه فلسفی باشد.

جدول ۴. شناسایی شرایط علی براساس فرایند کدگذاری باز، محوری و منتخب

کد انتخابی	کد محوری	کد باز	کدهای استخراج‌شده
۳ ۴ ۵	ویژگی‌های شخصیتی	روحیه حقیقت‌طلبی روحیه جست‌وجوگری علاقه‌مندی به مطالعه و تحقیق توانمندی و استقلال شخصیتی	{۷، ۹، ۳، ۲، ۴ م} {۸، ۹، ۲، ۱۱، ۵ م} {۱۱، ۵، ۸، ۱۲، ۱ م} {۶، ۲، ۳، ۴، ۱ م}
	عوامل انسانی	همراهی خانواده‌ها معلم آگاه به ظرایف کار گروه‌های دوستی همسالان الگوی مناسب	{۵، ۸، ۱۲ م} {۶، ۵، ۹ م} {۷، ۱۰، ۳، ۱، ۹، ۱۱ م} {۵، ۳، ۱، ۹، ۱۲ م} {۱۲، ۸، ۷، ۴، ۳ م}
	ابعاد زیباشناختی و هنری	معرفی ابعاد زیباشناسانه سبک‌زندگی دینی استفاده از رسانه‌های جذاب ترسیم زیبایی‌های دین	{۱، ۳، ۴، ۵ م} {۸، ۷، ۱، ۲، ۴ م} {۳، ۵، ۷، ۹، ۱۰ م}
	انگیزه	تبیین جذاب دین براساس آموزش اصولی و آموزه‌های صحیح استفاده از خلاقیت تشویق افراد	{۵، ۸، ۱۲ م} {۶، ۵، ۹ م}
	تبیین صحیح دین	اشاره به ویژگی‌های مثبت دین معرفی دین به‌عنوان عامل رهایی از مشکلات تبیین دین متناسب با فهم افراد	{۸، ۷، ۱، ۲، ۴ م} {۳، ۵، ۷، ۹، ۱۰ م} {۴، ۱۰، ۱۱، ۱۲ م}

مطابق جدول ۵، عوامل زمینه‌ای کسب هویت دینی شناسایی گردید. مدرسه به‌عنوان اولین عامل زمینه‌ای و مقوله محوری است که به نظر مصاحبه‌شوندگان (با شناسه مربوطه در جدول) محیط مدرسه باید پویا و با نشاط باشد. استفاده از مکان‌های مقدس کد محوری بعدی است. به این معنا که باید از ظرفیت مکان حداکثر استفاده را داشت. با تحلیل نظرات، مکان یکی از مهم‌ترین ابعاد، برای ایجاد زمینه برای کسب تجارب معنوی است: «این امکان هم برای اکثریت شهرها وجود دارد، زیرا در همه شهرها امامزاده و مساجد زیاد است و می‌توان از این ظرفیت استفاده کرد و این انگیزه‌ای برای رفتن دوباره دانش‌آموز می‌شود. همچنین خاطره‌ای زیبا در ذهن دانش‌آموز نقش می‌بندد. اردوهای زیارتی - فرهنگی و تدریس برخی مفاهیم در فضای مرتبط (مزار شهدا، حسینیه‌ها، مساجد) از نمونه کارهایی است که به این بهانه‌ها می‌توان سراغ مکان‌های زیارتی رفت. البته که فضای تفریحی هم برای دانش‌آموزان مهم است. با در نظر گرفتن این موضوع می‌توان ساعتی را به مکان بازی و ساعتی را به رفتن مکان مذهبی اختصاص داد». توجه به زمان مناسب از دیگر ابعاد زمینه‌ساز است که به نظر بیشتر مصاحبه‌شوندگان باید همواره اعتدال را در زمان مناسب و اجرای برنامه‌ها در نظر گرفت. عوامل جغرافیا و تخصیص منابع از دیگر عوامل زمینه‌ای است که طبق نظر مشارکت‌کننده ۸: «تخصیص منابع اقتصادی و فیزیکی برای ارتقای هویت دینی دانش‌آموزان امری ضروری است: باید برای هویت دینی دانش‌آموزان بودجه بیشتری در نظر گرفته شود».

جدول ۵. شناسایی عوامل زمینه‌ای براساس فرایند کدگذاری باز، محوری و منتخب

کدهای استخراج شده	کد باز	کد محوری	کد انتخابی
{ ۱ م، ۳ م، ۴ م، ۵ م } { ۸ م، ۱ م، ۴ م، ۷ م، ۱۲ م } { ۵ م، ۸ م، ۱۲ م } { ۶ م، ۵ م، ۹ م } { ۱۰ م، ۳ م، ۱۲ م } { ۵ م، ۸ م، ۱۲ م } { ۶ م، ۵ م، ۹ م }	ایجاد جو مثبت در محیط آموزشی اعتماد متقابل مربی و مربی و کادر آموزشی داشتن برنامه و در نظر گرفتن زمان مناسب پویایی و نشاط برنامه‌های دینی ایجاد فضای امن و امنیت بخشی اجرای مراسم دینی اجرای برنامه‌ها با مشارکت دادن دانش آموزان	مدرسه	عوامل زمینه‌ای
{ ۵ م، ۸ م، ۱۲ م } { ۶ م، ۵ م، ۹ م } { ۱ م، ۲ م، ۶ م، ۸ م، ۱۱ م } { ۵ م، ۶ م، ۷ م، ۹ م، ۱۰ م }	ایجاد زمینه برای کسب تجارب معنوی اردوهای زیارتی - فرهنگی تدریس برخی مفاهیم در فضای مرتبط (مزار شهدا، حسینیه‌ها، مساجد)	استفاده از فضاهای مقدس	
{ ۳ م، ۷ م، ۸ م، ۱۰ م، ۱۱ م } { ۱ م، ۳ م، ۴ م، ۵ م } { ۸ م، ۱ م }	توجه به آموزش هر مفهوم در زمان مناسب توجه به سن تنظیم برنامه‌ها در طول مدت زمانی مناسب	زمان مناسب	
{ ۵ م، ۸ م، ۱۲ م } { ۶ م، ۵ م، ۹ م }	محل زندگی شخص نوع محل تحصیل	عوامل اجتماعی	
{ ۵ م، ۸ م، ۱۲ م } { ۶ م، ۳ م، ۴ م، ۵ م، ۹ م } { ۵ م، ۸ م، ۱۱ م، ۱۲ م } { ۶ م، ۶ م، ۱۰ م، ۵ م، ۹ م }	دانش و آگاهی فرد خلاقیت‌گرایی فردی مهارت‌گرایی فرد باور و اعتقاد دانش آموزان به حل مسائل	عوامل درونی	
{ ۵ م، ۸ م، ۱۲ م } { ۶ م، ۵ م، ۹ م }	تخصیص منابع اقتصادی تخصیص منابع فیزیکی	منابع اقتصادی و فیزیکی	

علاوه بر شرایطی که به طور مستقیم در شکل‌گیری هویت دینی دانش آموزان تأثیر دارد، عواملی هست که در ارتباط با این شرایط است و تداوم یا عدم تداوم شکل‌گیری هویت دینی در دانش آموزان دوره دوم مقطع ابتدایی را متأثر می‌سازد و می‌تواند زمینه‌ساز گرایش یا

عدم گرایش دانش‌آموزان به هویت دینی باشد. استراوس و کوربین (۱۹۹۸) این شرایط را شرایط مداخله‌گر می‌نامند. یکی از این عوامل مخل، استفاده از اجبار است که در نظر مصاحبه‌شوندگان به چشم می‌خورد: «خانواده اگر بیش از حد به دانش‌آموز فشار بیهوده و خارج از حد وسع بیاورد، دانش‌آموز از دین زده می‌شود». در مقابل سهل‌گیری هم از دیگر مواردی است که در نظر مصاحبه‌شوندگان به چشم می‌خورد: «سبک تربیتی و فرزندپروری سهل‌گیرانه باعث جدی نگرفتن مسائل دینی از جانب دانش‌آموزان می‌شود. این خانواده‌ها از بعضی مسائل به‌سادگی رد می‌شوند؛ مثل دروغ‌گویی یا بددهنی کودک که رفتارهای ناپسندی است». تجزیه و تحلیل یافته‌ها یکی از مهم‌ترین عوامل مداخله‌گر را، بی‌برنامگی عوامل اجرایی در این مسئله می‌داند. این عامل سبب سردرگمی در دانش‌آموزان است که نمی‌دانند در مواجهه با موانع و مسائل مختلف، چگونه از آموزه‌های دینی استفاده کنند: «آنان با بی‌برنامگی هم خودشان و هم اطرافیان را دچار گیجی می‌کنند. یکی از این ابعاد بی‌برنامگی، روش تربیتی چندگانه است».

استفاده نادرست از رسانه‌ها می‌تواند با ایجاد خلل جزء شرایط مداخله‌گر در ایجاد هویت دینی است: «استفاده از شبکه‌های مخرب، استفاده بی‌رویه و نادرست از فضای مجازی که شرایط کرونا هم بیشتر به آن دامن زد، از بیشترین مشکلات‌اند و لذا باعث شبهات اساسی در افراد شدند که در کودکان هم اثر گذاشته است».

جدول ۶. شناسایی شرایط مداخله‌گر براساس فرایند کدگذاری باز، محوری و منتخب

کدهای استخراج شده	کد باز	کد محوری	کد انتخابی
{ ۱ م، ۳ م، ۴ م، ۵ م } { ۱ م، ۸ م } { ۲ م، ۴ م، ۹ م، ۱۱ م، ۱۲ م }	فشار خانواده سبک مستبدانه اجبار کادر آموزشی	اجبار	
{ ۴ م، ۳ م، ۵ م، ۸ م، ۱۲ م } { ۶ م، ۵ م، ۱۰ م، ۹ م } { ۱ م، ۲ م، ۶ م، ۸ م، ۱۱ م } { ۴ م، ۵ م، ۹ م، ۱۰ م، ۱۲ م }	سبک سهل‌گیرانه سبک طردکننده نیبود نظارت کافی امکانات بدون محدودیت	سهل‌گیری	شرایط مداخله‌گر
{ ۵ م، ۸ م، ۱۲ م }	مواجه شدن با روش تربیتی چندگانه	بی‌برنامگی	

کدهای استخراج شده	کد باز	کد محوری	کد انتخابی
{ ۶ م، ۵ م، ۹ م }	نداشتن هدف مشخص		
{ ۱ م، ۲ م، ۶ م، ۸ م، ۱۱ م }	تکالیف ناکارآمد		
{ ۱ م، ۳ م، ۴ م، ۵ م }	بی توجهی به رفع شبهات	بی مسئولیتی	
{ ۱ م، ۸ م }	دانش آموزان		
{ ۱ م، ۳ م، ۵ م، ۷ م، ۸ م }	استفاده از منطق شخصی به جای استناد به کتب و مطالعه داشتن		
{ ۱ م، ۳ م، ۴ م، ۵ م، ۶ م، ۸ م، ۱۱ م، ۱۲ م }	عدم اشراف مربی به مسائل دینی		
{ ۱ م، ۳ م، ۴ م، ۵ م، ۶ م، ۸ م، ۱۱ م، ۱۲ م }	استفاده بی رویه از فضای مجازی	رسانه ها	
{ ۱ م، ۶ م، ۸ م، ۹ م، ۱۱ م }	استفاده از شبکه های مخرب		
{ ۴ م، ۵ م، ۸ م، ۱۱ م، ۱۲ م }	استفاده نادرست از فضای مجازی		
{ ۴ م، ۷ م، ۱۲ م }	کمبود خبرگان آگاه	عوامل انسانی	
{ ۵ م، ۸ م، ۱۲ م }	والدین ناآگاه		
{ ۶ م، ۵ م، ۹ م }	الگوی نامناسب دانش آموزان		
{ ۱ م، ۳ م، ۴ م، ۵ م }	عدم نگاه تربیتی	سیاست های نادرست تربیتی	
{ ۶ م، ۵ م، ۹ م }	سیاست گذاران		
{ ۱ م، ۲ م، ۶ م، ۸ م، ۱۱ م }	افراط یا تفریط در اجرای سیاست های تربیتی الگو قرار دادن سیاست و فرهنگ غرب		
{ ۵ م، ۸ م، ۱۲ م }	بی توجهی به ابعاد مختلف رشد	بی توجهی به ویژگی ها و تفاوت های فردی	
{ ۷ م، ۸ م، ۹ م، ۱۱ م، ۱۲ م }	از بین بردن خلاقیت		
{ ۱ م، ۲ م، ۶ م، ۸ م، ۱۱ م }	ارزشیابی استرس زا		

در پاسخ به سؤال «چه راهبردهایی برای کسب هویت دینی دانش آموزان در مقطع دوره دوم ابتدایی پیشنهاد می شود؟» در جدول ۷، راهبردها ارائه شده است. مطابق نظر استراوس و کوربین (۱۹۹۸)، راهبردها، تعاملات و کنش هایی اند که در طرز عمل عادی و چگونگی مدیریت موقعیت ها توسط افراد در مواجهه با مسائل به کار می روند.

آموزش اصولی و قاعده‌مند یکی از راهبردهای ایجاد هویت دینی است که طبق نظر برخی مشارکت‌کنندگان: «به‌جای آنکه صرفاً از کتاب‌های درسی استفاده کنیم، از کتاب‌های با مضمون مذهبی و مرجع و کتاب‌های داستانی از زندگینامه امامان و بزرگان دینی و شهدا نیز استفاده نماییم». به نظر شرکت‌کنندگان: «می‌توان با نشان دادن ارزش‌های واقعی با تأسی بر روایات و آیات ارزش‌آفرینی کرد. به این صورت که باید از آیات و روایاتی که ارزش واقعی زندگی را نشان می‌دهد استفاده کرد» و «یادگیری باید با نشاط همراه باشد و کلاس درس از رخوت و سستی درآید» و «بسیار مهم است که به‌جای آموزش محتواها و حتی مهارت‌های دینی، به ایجاد تشنگی و پرورش تفکر و انگیزه‌ها بپردازیم». برنامه مطالعاتی هدفمند طبق نظر مشارکت‌کننده ۱۰، یکی از مهم‌ترین راهبردها برای ایجاد هویت دینی است: «برای خود مریبان و دانش‌آموزان برنامه مطالعاتی بچینیم. مثلاً مسابقات از آثار استاد شهید مطهری برای مریبان آموزشی تهیه کنیم یا ضمن خدمت‌های معلمان را پربارتر کنیم. برای دانش‌آموزان هم می‌توان مسابقات کتاب‌خوانی با محتوای دینی، در راستای تأمل و رزی یا احکام تدارک دید». استفاده از قصه‌گویی و زندگینامه‌خوانی از دیگر کد باز برنامه‌های قرآنی است. طبق نظر مصاحبه‌شونده ۱۱: «با استفاده از داستان‌های امامان و پیامبران و افراد شاخص دینی همچون شهدا و بزرگان دینی مثل آیت ... بهجت، شهید بابایی می‌توانیم برای دانش‌آموزان زمینه‌الگوگیری مناسب را فراهم کنیم».

جدول ۷. شناسایی راهبردها براساس فرایند کدگذاری باز، محوری و منتخب

کد انتخابی	کد محوری	کد باز	کدهای استخراج‌شده
۴ ۳ ۵	آموزش صحیح	آموزش اصولی و قاعده‌مند استفاده از منابع درسی مناسب تلفیق دروس روش‌های فعال یادگیری لحن مناسب	{ ۵، ۸، ۱۲، ۱۴ م } { ۶، ۵، ۹، ۱۰ م } { ۳، ۹، ۷، ۱۰، ۱۱ م } { ۱، ۲، ۶، ۸، ۱۱ م } { ۱۰، ۱۱، ۱۲ م }
	تولید ارزش	تأکید بر ارزش‌ها و باورهای اعتقادی و ارزش‌آفرینی نشان دادن ارزش‌های واقعی با	{ ۱، ۳، ۴، ۸، ۱۰ م } { ۵، ۸، ۱۲ م }

اهداف بیرون می‌آورد». افزایش پویایی دیگر مؤلفه پیامدهاست. به عقیده شرکت‌کننده ۱: «دین اسلام مجموعه‌ای بی‌بدیل از آموزه‌ها و فرامین اخلاقی است که اگر به‌درستی این آموزه‌ها شناخته و در افراد درونی شوند و در ادامه، هویتی متناسب با آن شکل گیرد، بی‌شک نتیجه آن رسیدن به جامعه‌ای سالم و پویا خواهد بود».

از دیگر پیامدها ایجاد تعهدات اخلاقی است. یعنی فرد در اخلاقیات و انسانیت و درستکاری متعهد می‌شود. طبق نظر مشارکت‌کننده ۷: «فرد هویت یافته نسبت به باورها، احکام و ارزش‌های دینی متعهد می‌شود» و درخصوص همدلی طبق نظر شرکت‌کننده ۴: «حمایت دانش‌آموزان از یکدیگر در مواقع حساس زندگی و عاطفی و همدل بودن با یکدیگر از نتایج ایجاد هویت دینی است. چراکه ما مسلمان هستیم و نسبت به حال روحی و جسمی و... یکدیگر حساسیت داریم و بی‌تفاوت نمی‌توانیم باشیم». درخصوص هوشیاری به‌عنوان یکی از ابعاد بصیرتی، مشارکت‌کننده ۸ بیان می‌دارد: «حساسیت دانش‌آموزان در درک واقعی محیط، فریب دشمن را نخوردن و عدم گرایش به الگوهای زندگی جوامع بیگانه و در کل هوشیار شدن دانش‌آموزان بعد از کسب هویت دینی از نتایج به‌شمار می‌رود».

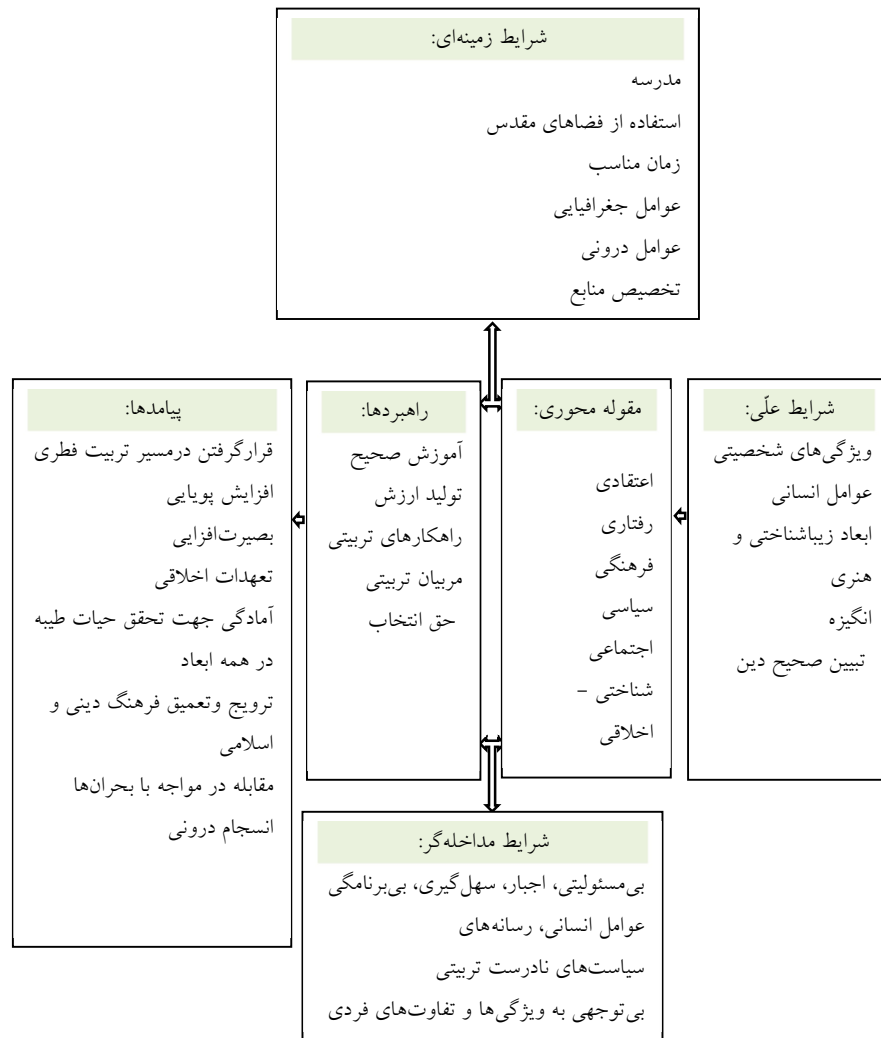
زمینه‌سازی ظهور حضرت مهدی (عج) از پیامدهای بسیار مهم است. مشارکت‌کننده ۱۲: «ظهور حضرت ولی‌عصر (عج) جزو آمال و آرزو و امید همه مسلمین جهان است تا با برپایی عدالت و حق و شکست باطل و ظلم مدینه فاضله را محقق فرماید. کمک به داشتن مدینه فاضله با پروراندن ویژگی‌های مثبت در افراد از پیامدهای هویت دینی به‌شمار می‌رود».

جدول ۸. شناسایی پیامدها براساس فرایند کدگذاری باز، محوری و منتخب

کد انتخابی	کد محوری	کد باز	کدهای استخراج‌شده
پیامدها	قرار گرفتن در مسیر تربیت فطری	آینده‌نگری و دوراندیشی دستیابی به اهداف دینی شکوفایی فطرت	{ ۵، ۷، ۶، ۹، ۹ م } { ۶، ۸، ۹، ۷، ۲ م } { ۵، ۷، ۸، ۹، ۱۰ م }
	افزایش پویایی	توجه به رشد مستمر معنوی رشد فعالانه با تلاش فردی عملکرد بهتر	{ ۱، ۳، ۴، ۵ م } { ۸، ۱ م } { ۴، ۵، ۷، ۱۱، ۱۲ م }

کد انتخابی	کد محوری	کد باز	کدهای استخراج شده
	بصیرت افزایی	افزایش آگاهی و حساسیت و هوشیاری دانش آموزان تعمیق دانش	{ ۵، ۸، ۱۲، م } { ۱۰، ۳، ۱۲، م }
	تعهدات اخلاقی	همدلی تحقق معنویت	{ ۴، ۷، ۱۲، م } { ۵، ۸، ۱۲، م }
	آمادگی جهت تحقق حیات طیبه در همه ابعاد	زمینه سازی ظهور حضرت مهدی (عج) داشتن آرمان رسیدن به مدینه فاضله رسیدن به کمال امنیت روحی و روانی	{ ۴، ۷، ۱۲، م } { ۵، ۸، ۱۲، م } { ۶، ۵، ۹، م } { ۱۰، ۳، ۱۲، م } { ۳، ۷، ۵، ۹، ۱۰، ۵، م }
	ترویج و تعمیق فرهنگ دینی و اسلامی	مدنظر قرار دادن سبک زندگی اسلامی یادگیری قناعت و مناعت طبع کاهش آسیب های اجتماعی	{ ۱، ۲، ۶، ۸، ۱۱، م } { ۴، ۷، ۱۲، م } { ۵، ۸، ۱۲، م } { ۱۰، ۳، ۱۲، م }
	مقابله در مواجهه با بحران ها	کاهش بیماری های روحی و عصبی رفع اضطراب رسیدن به آرامش	{ ۱، ۳، ۴، ۵، م } { ۵، ۷، ۱۰، ۱۱، ۱۲، م } { ۸، ۱، م }
	انسجام درونی	رهایی از سردرگمی خودکنترلی عزت نفس	{ ۴، ۷، ۱۲، م } { ۵، ۸، ۱۲، م } { ۱۰، ۳، ۱۲، م }

در نهایت مدل نظری تحقیق براساس الگوی پارادایم استراوس و کوربین مطابق با شکل زیر طراحی گردید.

شکل ۱. مدل نظری زمینه‌سازی هویت دینی دانش‌آموزان در دوره دوم ابتدایی با رویکرد داده‌بنیاد

بحث و نتیجه گیری

این پژوهش با هدف دستیابی به الگوی شکل گیری هویت دینی در دوره ابتدایی با رویکرد کیفی انجام شد و یافته‌های پژوهش در قالب مدل پارادایم نظریه داده‌بنیاد ارائه گردید. هسته مرکزی در این الگو شامل مؤلفه‌های اعتقادی، رفتاری، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و شناختی - اخلاقی است. مؤلفه‌های اعتقادی در بحث هویت دینی، مجموعه‌ای از باورها و اعتقادات اساسی‌اند که فرد یا گروه به آنها پایبند است و این باورها نقش مهمی در شکل گیری هویت دینی آنها ایفا می‌کنند. دومین مؤلفه، مؤلفه رفتاری هویت دینی است که از نظر مشارکت‌کنندگان به اعمال و رفتارهایی اشاره دارند که نشان‌دهنده اعتقادات و باورهای دینی یک فرد هستند. از دیگر مؤلفه‌های پدیده اصلی، بُعد فرهنگی به معنای احساس تعلق خاطر نسبت به فرهنگ دینی جامعه است. «با عنایت به اهمیت فرهنگ و هویت و نقشی که این دو مقوله در استقلال، خودکفایی، عزت‌نفس و مقابله با از خودبیگانگی ایفا می‌کنند، فرهنگ و هنر از کارآمدترین امکانات در امر تربیت محسوب می‌شوند و موضوعاتی‌اند که از فرهنگ اسلامی، ایرانی، باورهای جامعه و انقلابی ما نشئت گرفته و در احراز هویت اثرگذار می‌باشند» (سند برنامه درسی ملی، ۱۳۹۱). مؤلفه بعدی در مقوله محوری مؤلفه سیاسی است که به جهت گیری‌های سیاسی دانش‌آموزان اشاره دارد. هرچه هویت دینی بیشتر تعمیق پیدا کند، دانش‌آموزان از نظر سیاسی فعال‌تر و پویاترند و برای داشتن جامعه‌ای بهتر تلاش می‌کنند؛ زیرا در نگاه اسلامی، دین از سیاست جدا نیست. مؤلفه محوری دیگر مؤلفه اجتماعی است؛ به این معنا که دانش‌آموزان هویت یافته همگنی اجتماعی دارند؛ یعنی هویت دینی سبب همبستگی اجتماعی در سطح جوامع می‌شود و همبستگی اجتماعی ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. امروزه کشورهای توسعه یافته نخستین گام را با نهادینه کردن وفاق اجتماعی آغاز کردند. دین عمیق‌ترین و ماندگارترین امری است که می‌تواند افراد را به همبستگی اجتماعی درونی برساند و این وفاق جمعی درونی لازمه همبستگی اجتماعی براساس شاخصه‌های بیرونی است (حیدری، ۱۳۹۰)؛ همچنین در بین افراد جامعه، نقش بسیار مهمی در ایجاد و شکل گیری هویت ملی دارد. هویت دینی سبب همبستگی و انسجام درون‌گروهی در میان اعضای خود گروه (دین‌داران) می‌شود و از سوی دیگر موجبات تمایزات (برون‌گروهی) را با دیگر افراد و گروه‌ها فراهم می‌آورد. مؤلفه آخر مؤلفه شناختی و اخلاقی است. یعنی هویت دینی باعث رشد فرد از نظر شناختی و

اخلاقی می‌شود. شناخت و جهان‌بینی فرد نسبت به مسائل روزمره عوض می‌شود. فرد سعی دارد از نظر اخلاقی بهتر عمل کند و به رعایت اصول اخلاقی و انسانی بپردازد. در نهایت فرد دست‌یافته به هویت دینی به مقابله با بحران‌ها و انسجام درونی می‌رسد. این یافته با پژوهش عباسی فشمی (۱۳۹۸) همسویی دارد که به هر میزان رفتار و اعمال شخص مطابق با نیاز و خواسته‌های روح ملکوتی‌اش باشد، آن شخص در زندگی خویش از شخصیت طبیعی و متعادل برخوردار می‌گردد و این فرد معمولاً دارای یک آرامش روانی حقیقی می‌شود؛ به نحوی که آرامش او با هیچ حادثه‌ای به هم نمی‌خورد که این مورد از پیامدهای دست‌یابی به هویت دینی نیز است. نجفی (۱۴۰۳) در پژوهشی نشان داد که برنامه درسی هویت‌بخش در منظومه فکری مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) دارای نشانه‌هایی چون پرسشگری، تفکر، تعلق‌زدایی از غیر، قدم گذاشتن و حرکت در مسیر، مراقبت‌کننده از نفس و تعالی و جود طی لقاء الهی است. حلقه اتصال این برنامه درسی فطرت‌مندی بوده و خداوند حکیم استعداد رسیدن به پاسخ‌های مربوط به گذشته (مبدأ)، حال (مسیر) و مقصد (آینده) را به‌طور فطری در وجود انسان قرار داده است. براین اساس، یادگیرنده به اندازه‌ای که سرمایه‌ها و استعداد‌های فطری خود را تحقق بخشد، مستعد لقاء الهی خواهد بود. این یافته با نتایج این پژوهش در قسمت عوامل زمینه‌ای همسویی دارد. عوامل انسانی با پژوهش علی‌الذبحاوی، مهمین رزاق (۱۴۰۳) همسوست. در این پژوهش نقش خانواده، مذهب و محیط اجتماعی به‌عنوان عوامل اصلی تأثیرگذار بر هویت دینی نوجوانان بررسی شده است. خانواده به‌عنوان نخستین نهاد اجتماعی، با تربیت دینی و الگوهای مذهبی، تأثیر بسزایی در شکل‌گیری هویت دینی دارد. در سند تحول بنیادین به ارتقای جایگاه و نقش تربیتی خانواده و مشارکت اثربخش آن با نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی و نقش خانواده در رشد و تعالی کشور، بسط و اعتلای فرهنگ عمومی و زمینه‌سازی برای اقتدار و مرجعیت علمی و تکوین تمدن اسلامی تأکید شده است. برخی از روایات نقش والدین را در تربیت فرزند مانند کشاورز می‌دانند، اما کار والدین آسان‌تر است؛ زیرا صفحه وجودی فرزند آماده است و سریع و عمیق اثر می‌پذیرد. بذر را هم خداوند متعال در وجود او کاشته است که همان عقل عملی است که تشخیص‌دهنده آن چیزی است که از دیدگاه عقل حسن یا قبیح است. والدین فقط باید استعداد‌های درونی فرزند خود را شکوفا کنند که از آن به آبیاری زمین وجود کودک تعبیر می‌شود (تهرانی، ۱۳۹۸). اعتقادات دینی و شخصیت‌های مذهبی، همچنین

محیط اجتماعی و مجالس دینی، در تقویت این هویت نقش ایفا می‌کنند. از سوی دیگر، تأثیر آگاهی، فرهنگ، رهبران مذهبی و مناسک دینی در ایجاد انسجام اجتماعی و تقویت هویت اسلامی مورد توجه قرار گرفته است. تأثیرات فرهنگی، اجتماعی و تکنولوژیکی، همچون تقلید از فرهنگ غربی، نقش شبکه‌های اجتماعی و تغییرات فرهنگی، به‌عنوان چالش‌های معاصر در برابر هویت دینی نوجوانان مطرح شده‌اند که با عوامل مداخله‌گر ذکر شده و در این پژوهش همسویی دارد. باتوجه‌به یافته‌های شرایط مداخله‌گر در این پژوهش که شامل مواجهه شدن با روش تربیتی چندگانه، بی‌توجهی به رفع شبهات دانش‌آموزان، استفاده نادرست از فضای مجازی، بی‌توجهی به ویژگی‌ها و تفاوت‌های فردی است با یافته‌های پژوهشی که حسین‌زاده و مشرفی (۱۳۹۰) انجام دادند، همسو است. آنها به این نتیجه رسیدند که شش عامل شبهات دینی، عدم درک نیازها و مشکلات نوجوانان، ناکارآمدی کانون‌های تربیت دینی، سهل‌انگاری و قصور والدین و فضای مجازی و ریاکاری به‌عنوان عوامل اصیل آسیب‌زا در تربیت دینی مؤثر محسوب می‌شوند. آموزش صحیح و توجه به پرورش تفکر از جمله راهبردهای ایجاد هویت دینی است. توجه به روش‌های فکر پروری از جمله فلسفه برای کودکان در ارتقای هوش معنوی و مولفه‌های آن نظیر خودآگاهی متعالی و تجارب معنوی تأثیرگذار است (مقیمی، و شهنازی، ۲۰۲۳) که این موارد می‌تواند در ایجاد و ارتقای هویت دینی نقش‌آفرین باشد. یکی از پیامدهای کسب هویت دینی تسهیل دستیابی به حیات طیبه است. متریان برای دستیابی به مراتب حیات طیبه برای درک موقعیت خود و دیگران و عمل فردی و جمعی برای بهبود مستمر آن، باید صفات و توانمندی‌های لازم برای «دستیابی به تمام ابعاد هویت» را کسب کنند (سند تحول بنیادین، ۱۳۹۰، ص. ۲۶). همچنین طبق این سند، عمل به آموزه‌های بنیادین مهدویت و انتظار که رمز هویت اسلام ناب و عامل حیات و بقای آن در عصر غیبت است، به‌عنوان مهم‌ترین رسالت منتظران در عصر غیبت دانسته می‌شود. اهمیت شکل‌گیری و تثبیت هویت دینی در کودکی و نوجوانی از آن لحاظ است که تحت‌تأثیر عوامل گوناگون در دوره‌های زندگی دستخوش تغییر نگردد. چنانچه در پژوهش یوسفی و همکاران (۱۴۰۳)، به برخی از عوامل دین‌گریزی نوجوانان در خانواده‌های مذهبی اشاره شده است؛ نظیر: تمایل به هم‌رنگی با دوستان، خطایابی از دین‌داران، ناتوانی مدیریت غرایز و نصیحت‌گریزی. در مجموع باید گفت برای ارتقای هویت دینی باید تلقی انسان از خودش را اصلاح کرد و فکر و قلب را متحول

ساخت و به ریشه و بنیان‌های فکری پرداخت. به تعبیر حائری شیرازی (۱۳۹۸)، «دین یعنی احساس کثی هرچه در این دنیا به تو ببخشند باز گمشده‌ای غیر از آن داری. لذا آموزش دین به معنای آموزش اطلاعات نیست، مثل این است که کسی را از زیر آوار بیرون بیاورید. یعنی کسی را از بار تعلقات دنیا آزاد کردن. در تربیت، مربی با عقل و فطرت انسان روبه‌روست که مایه حیات اوست».

نوآوری پژوهش حاضر به لحاظ نظری در اینجاست که مجموعه‌ای از عوامل (علی، زمینه‌ای و مداخله‌گر)، مؤلفه‌های هویت دینی، همچنین راهبردها و پیامدهای شکل‌گیری هویت دینی کودکان را در یک مدل واحد با روش نظام‌مند ارائه نموده است. براساس یافته‌های پژوهش پیشنهادهاى زیر ارائه می‌شود:

- اختصاص جلسات آموزش خانواده به موضوع هویت دینی و همسو شدن آنان با کادر آموزش؛
- برگزاری دوره‌های تخصصی هویت برای مربیان تربیتی؛
- برگزاری دوره‌های تخصصی تفکر انتقادی برای دانش‌آموزان؛
- آشنا کردن دانش‌آموزان با تهدیدها و آسیب‌های فضای مجازی و رسانه‌های خارجی.

منابع

اسمعیل‌زاده آرائی، مطهره (۱۴۰۱). بررسی نقش تربیت اخلاقی در شکل‌گیری هویت دینی با تأکید بر اندیشه‌های علامه طباطبایی (ره). (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه مازندران.

پاکوفته، نسرین؛ نصری، صادق؛ نصرالهی، بیتا؛ و فرخی، نورعلی (۱۴۰۰). بررسی روابط والد فرزندی با هویت دینی در دانشجویان: نقش تعدیل‌کننده جنسیت. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۶(۱)، ۳۱-۵۲. <https://qaie.ir>

تهرانی، حاج‌آقا مجتبی (۱۳۹۸). *ادب الهی*، کتاب سوم تربیت فرزند. تهران: مؤسسه فرهنگی پژوهشی مصابیح الهدی.

توسلی، الهام (۱۴۰۳). بررسی رابطه اعتیاد به فضای مجازی با انزوای اجتماعی، اضطراب و تنظیم‌شناختی هیجان: نقش واسطه‌ای هویت دینی در دانش‌آموزان دختر دوره متوسطه در

- گلپایگان. (پایان نامه کارشناسی ارشد). مرکز پیام نور گلپایگان، دانشگاه پیام نور، استان اصفهان. حائری شیرازی، آیت الله محی الدین (۱۳۹۸). تربیت و مربی. قم: دفتر نشر معارف.
- حسینی، الهه (۱۳۹۶). نقش سواد رسانه‌ای در حفظ و ارتقای هویت دینی جوانان. (پایان نامه کارشناسی ارشد). گروه ارتباطات. دانشگاه قرآن و حدیث.
- حسین زاده، امید علی؛ و مشرفی، هاشم (۱۳۹۰). تحلیل عاملی عوامل آسیب‌زای تربیت دینی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی (مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر). زن و مطالعه خانواده، ۶(۱)، ۶۰-۴۱. <https://sanad.iau.ir>
- حیدری، زهرا (۱۴۰۳). رابطه گرایش به تفکر انتقادی با هویت دینی و اخلاقی: نقش واسطه‌ای هوش معنوی. (پایان نامه کارشناسی ارشد). دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران.
- حیدری، غلامحسین (۱۳۹۰). همبستگی اجتماعی در نگاه اسلام. پژوهش اجتماعی، ۴(۱۳)، ۹۵-۱۱۷.
- داوریان، مه‌ری (۱۴۰۱). شاخصه‌های تربیت عقلانی و تأثیر آن بر شکل‌گیری هویت دینی از منظر آیات و روایات. (پایان نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه قرآن و حدیث.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۵۴). لغت نامه دهخدا، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- راشدی، معصومه؛ ابوالمعالی الحسینی، خدیجه؛ باقری، فریبرز؛ و موسی زاده، زهره (۱۳۹۹). پدیدارشناسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری هویت ایرانی-اسلامی جوانان از دیدگاه متخصصان. علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، ۱۵(۱)، ۷۸-۱۰۰. doi: 10.30497/edus.2021.240344.1436
- عاملی، سعیدرضا (۱۳۸۳). دو جهانی شدن‌ها و آینده هویت‌های هم‌زمان. مجموعه مقالات جهانی شدن و هویت. نشر مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، تهران.
- عباسی قادی، مجتبی (۱۳۸۶). بررسی رابطه استفاده از اینترنت و هویت دینی کاربران. رسانه، ۱(۱)، ۶۹.
- علی الذبحاوی، مهمین رزاق (۱۴۰۳). بررسی پدیدارشناسانه تجارب زیسته هویت دینی در نوجوانان. (پایان نامه کارشناسی ارشد). دانشکده علوم انسانی، دانشگاه کاشان.
- عباسی فشمی، یاسمن (۱۳۹۸). بررسی مؤلفه‌های هویت دینی در قرآن و روان‌شناسی. دانشکده علوم قرآنی تهران، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم.

- فتحی، سارا (۱۳۹۹). بررسی رابطه بین سبک زندگی، سبک پردازش اطلاعات، شخصیت با بحران هویت. (پایان نامه کارشناسی ارشد). روانشناسی عمومی، دانشگاه پیام نور، تبریز. صمدی، معصومه (۱۴۰۱). بررسی علل آسیب پذیری نظام آموزشی در پرورش هویت دینی دانش آموزان. *فصلنامه مطالعات ملی*، ۴(۳)، ۳۳-۵۴. <https://www.rjnsq.ir>
- ظروفی، علی اکبر؛ و صادقی نایینی، حسن (۱۴۰۲). تعریف هویت. هشتمین کنفرانس ملی فناوری های نوین در مهندسی عمران، معماری و شهرسازی. <https://civilica.com/doc/193210>
- کریمی منجرموئی، یزدان (۱۳۹۴). *بررسی رابطه جهانی شدن فرهنگ و بازانندیشی هویت اجتماعی (مطالعه موردی: جوانان شهر تهران)*، کنفرانس بین المللی علوم انسانی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه یزد.
- ماهروزاده، طیبه (۱۳۹۲). جهانی شدن و هویت یابی دینی نوجوانان. *فصلنامه علمی پژوهشی تربیت اسلامی*، ۱(۱۶)، ۱۶۲-۱۳۹. <https://islamicedu.rihu.ac.ir>
- محمودی، سیروس (۱۳۹۹). بررسی جایگاه هویت دینی و انقلابی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. *نشریه علمی پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۴۷(۱)، ۱۵۹-۱۸۲. <http://qaiie.ir>
- معین، محمد (۱۳۷۱). *فرهنگ فارسی*. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- نجفی، حسن (۱۴۰۳). شاخص های برنامه درسی هویت بخش در منظومه فکری مقام معظم رهبری. *علوم تربیتی از دیدگاه اسلام*، دوره ۱۲، ۲۶(۲)، ۴۹-۳۱. doi: 10.30497/esi.2024.245954.1750
- وزارت آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۱). سند برنامه درسی ملی ایران. وزارت آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۰). سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. یوسفی، زهرا؛ دافعیان، فاطمه؛ مالکی پور، محمدمهدی؛ و شهبازی، اعظم (۱۴۰۳). مطالعه کیفی علل دین گریزی نوجوانان پسر در خانواده های مذهبی. *فصلنامه علمی علوم تربیتی از دیدگاه اسلام*، ۲(۲۷)، ۳۷-۶۵. doi: 10.30497/esi.2024.246956.1834
- Bako, A., Ananda, A.(2023). Crisis of Religious Identity in the Young Generation. *Jurnal Dakwah dan Sosia*, 6 (1), 137-149 .
- Drigas, A. S. Karyotaki, M. & Skianis, C. (2018). An Integrated Approach to Neurodevelopment, Neuroplasticity and Cognitive Improvement. *International Journal of Recent Contributions from Engineering, Science & IT (iJES)*, 6(3), 4-18.

- Moghimi, m. shahnazi, m. (2023). The Effect of Teaching Philosophy for Children on the Growth of Spiritual Intelligence of Sixth Grade Female Students. *iraniak journal of educational sociology*, 6(2),140-150.
- Strauss, A., & Corbin, J. (1998). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory* (2nd ed.). SAGE Publications.
- Towicki, P Zajenkowski M & Linden D.VD. (2019). The Interplay Between Cognitive Intelligence, Ability Emotional Intelligence, and Religiosity. *Journal of Religion and Health*, 59(5), 2556-2576.